

16 Een korte biografie van Oss-Horzak, een lokale gemeenschap tussen Maaskant en Heikant

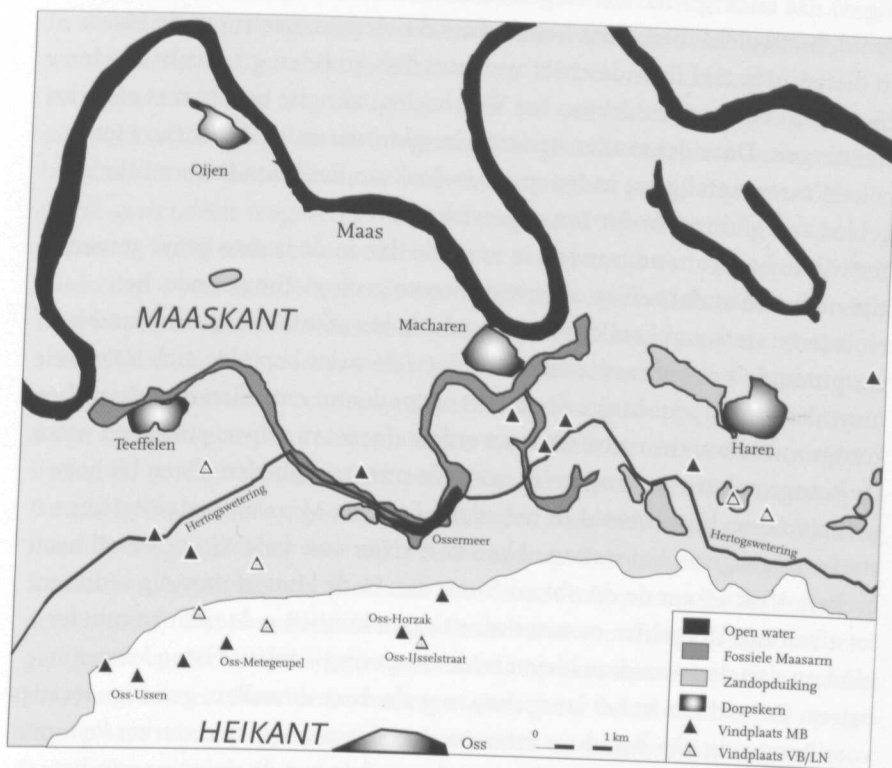
Richard Jansen & Harry Fokkens

1 Inleiding

Sinds 1997 voert de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden opgravingen uit in de wijk Oss Horzak (fig. 1).

Figuur 1

De ligging van een aantal vindplaatsen op een vereenvoudigde bodemkaart met de (vermoedelijke) hoofdloop van de Maas in Brons- en IJzer- en Romeinse tijd (naar Van Diepen 1952). De vondstgegevens over vindplaatsen uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd zijn ontleend aan G.Smits en aan een inventarisatie van Ball & Schiltmans (1998)

Daarbij zijn sporen uit de Bronstijd, de IJzertijd, de Inheems-Romeinse periode en de Late Middeleeuwen blootgelegd. In het gebied ten noordwesten en noorden van Oss, op de grens van de Maaskant en de Heikant, in het noordoosten van Noord-Brabant, wordt sinds 1974 archeologisch onderzoek gedaan door de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden.¹ De talloze bewoningssporen die daarbij zijn aangetroffen geven gezamenlijk een uniek beeld van bijna 2000 jaar rurale bewoning in het gebied. De specifieke ligging op de overgang van de zandgronden naar het rivierengebied heeft ervoor gezorgd dat het gebied zich aan de rand van grotere onderzoeksregio's als het Maas-Demer-Schelde gebied en het Oostelijk

¹ Dit onderzoek valt onder het Maaskantproject van de Universiteit Leiden. Zie Fokkens 1996 voor een beschrijving van het project.

Rivierengebied bevindt. Het heeft daardoor een bijzonder karakter, die in syntheses over bijvoorbeeld het MDS-gebied veelal niet tot zijn recht komt. De Maaskant kent, mede door de specifieke ligging, een eigen ontwikkeling (zie bijvoorbeeld Gerritsen & Roymans deze bundel). In dit artikel willen we die lokale, Maaskant-eigen, ontwikkelingen kort uiteenzetten aan de hand van de (eerste) resultaten van het recente onderzoek te Oss-Horzak. Daarbij maken we niet alleen gebruik van gegevens uit het zandgebied, de Heikant, maar ook uit de kleistreek ten noorden van Oss, de eigenlijke Maaskant.² De meeste gegevens uit dit gebied zijn afkomstig van lokale archeologen, maar sinds 1999 voort de Faculteit der Archeologie ook hier onderzoek uit (zie Jansen, Fokkens & Van der Linde deze bundel). Als eerste gaan we nu kort in op het natuurlijk landschap van de Maaskant.

2 Het ontstaan van het landschap

Als gezegd ligt het onderzoeksgebied op de rand van het stroomgebied van de Maas en het ten zuiden daarvan gelegen Pleistocene dekzandgebied (fig. 1). De ondergrond van dit gebied is in hoofdzaak gevormd in de laatste ijstijd, het Weichselien, door het vlechtend rivierensysteem van de Maas.

In die periode zijn door de rivier voornamelijk grove en grindrijke zanden afgezet. In het laatste deel van het Weichselien zijn die bedekt met eolische afzettingen. Deze dekzanden variëren in dikte van enige decimeters tot enkele meters en liggen in het grootste deel van het Maas-Demer-Schelde-gebied aan of direct onder het oppervlak.

Terwijl de hogere zandgronden in essentie dus in de laatste ijstijd gevormd zijn, is het Maasdal zelf in de meest recente geologische periode, het Holoceen, sterk van karakter veranderd. Na het afsmelten van het landijs verminderde het sedimentaanbod sterk en de rivier beperkte zich tot enkele meanderende lopen. Langs de rivier ontstonden oeverwallen met daarachter komgronden waarin zware kleien worden afgezet in vrijwel stilstaand water. De komgronden overstromen in normale omstandigheden alleen bij hoge waterstanden, bijvoorbeeld in het voor- of najaar. Maar bij een plotselinge sterke stijging van het waterpeil kan zo'n rivier ook door zijn oeverwal heen breken. Vlak achter de doorbraak komt dan in de kom grofzandig sediment tot afzetting. Dergelijke crevasse-afzettingen kunnen – doordat ze minder klinken dan de zwaardere kleien in de omgeving – relatief hoog komen te liggen. Ze vormen in het landschap, net als de oeverwallen, gunstige locaties voor bewoning. Op den duur kunnen, doordat zware kleien sterker krimpen dan zandige, zelfs de voormalige stroomgordels van de rivier, waarin het grofste materiaal is afgezet, hoog komen te liggen. Ook deze oude stroomruggronden zijn aantrekkelijke woonplaatsen geweest voor de (pre)historische bewoners van de Maaskant.

In het huidige rivierenlandschap zijn de afzettingen uit het Weichselien dus grotendeels bedekt door dikke pakketten veen en klei. Alleen de toppen van sommige zandopduikingen steken daar nog bovenuit. De pleistocene zandgronden ten zuiden daarvan worden plaatselijk alleen afgedekt door esdekken. Deze zijn door de mens vanaf de Middeleeuwen gecreëerd door jaarlijks de inhoud van potstallen over de akkers uit te spreiden. De esdek-

2 De Maaskant vormt samen met de Heikant het Maasland. Doordat het project van het begin af aan Maaskantproject is genoemd handhaven we deze term, i.p.v. Maasland, in het vervolg van het artikel.

ken kunnen pakketten vormen van enkele decimeters tot ruim een meter. Het onderzoeksgebied Horzak ligt precies op de overgang tussen Heikant en Maaskant. De bovengrond bevat af en toe wat klei, maar veel heeft dit gebied niet van overstromingen te leiden gehad, ook niet in recente tijd. Het esdek is er over het algemeen niet meer dan enkele decimeters dik en vaak vrijwel helemaal opgenomen in de moderne bouwvoor.

2.1 De natuurlijke vegetatie in de Maaskant en de Heikant

De natuurlijke begroeiing in een rivierenlandschap is divers en afhankelijk van de grondsoort en grondwaterstand, maar ook ontginning en bewoning vormen belangrijke factoren. De begroeiing van de oeverwallen naast een actieve rivier ontstaat nadat deze een dusdanige hoogte heeft bereikt dat overstromingen zeldzaam worden en zal zich via een aantal tussenfasen ontwikkelen tot een bos (Kooistra en Steenbeek 1994). De komgebieden bestaan uit zones met open water en waterplanten, natte bossen als elzenbroekbos (veengronden) of wilgenbos (kleigronden) en riet- en graslanden. Deze vormen daarmee uitstekende locaties voor het laten grazen van vee. In de perioden dat vegetatie tot ontwikkeling komt in een komgebied, worden delen ook geschikt voor bewoning. De bosontwikkeling in het komgebied kan zich in gunstige gevallen ook ontwikkelen tot een gemengd eikenbos, afhankelijk van de hoogte en droogte. Uit botanisch onderzoek blijkt echter dat de invloed van het (eikenmeng)bos (snel) afneemt. Dit wordt grotendeels toegeschreven aan een intensievere bewoning en toenemende vraag naar constructiehout voor onder meer de huizenbouw. Het landschap wordt daardoor steeds opener (Bakels 1998; Bakels deze bundel). De oorspronkelijke Holocene begroeiing van de in het algemeen relatief arme dekzanden in noordoostelijk Noord-Brabant bestond in oorsprong uit eikenberkenbossen (Berendsen 1997; Bakels deze bundel). In de vochtige dalen kwamen elzenbossen voor. In het Laat-Neolithicum en de Bronstijd traden als gevolg van menselijke activiteiten al vegetatieveranderingen op. De zandgronden boden goede mogelijkheden voor bewoning en beakkering, maar de mogelijkheden voor akkerbouw zijn op de leemarme zandgronden zonder bemesting beperkt (Fokkens deze bundel; Roymans & Gerritsen deze bundel). Dat is wellicht één van de redenen voor het ontstaan van het gemengde landbouwbedrijf met een nadruk op extensieve veeteelt vanaf het Laat-Neolithicum. Door de bewoning maken grote delen van het bos op den duur plaats voor woonplaatsen, akkergebieden en uitgebreide heidevelden. Deze laatste zijn pas in het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ontgonnen. De huidige bosgebieden hebben niets meer met de oorspronkelijke begroeiing te maken. Doorgaans zijn zij aangeplant op de uitgestrekte stuifzandgebieden die sinds de Middeleeuwen in de heidevelden waren ontstaan.

3 Bewoningsontwikkeling in de microregio Oss-Horzak

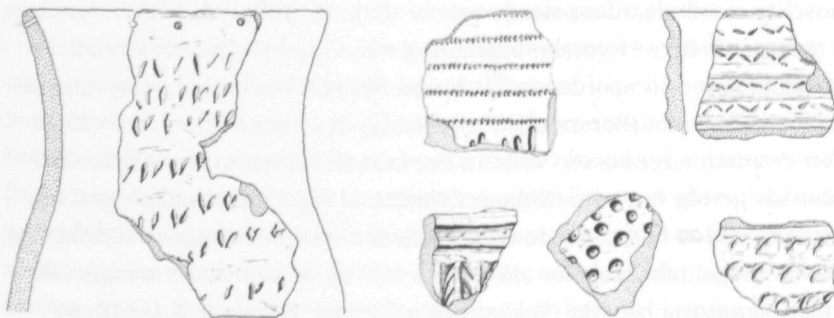
Het overgangsgebied tussen Maaskant en Heikant, vlak bij de Maas moet een aantrekkelijke streek geweest zijn voor boeren. Men kon immers het vee laten weiden op de graslanden van de Maaskant en tegelijkertijd de akkers en woningen op de drogere zandgronden aanleggen. Een bijkomend voordeel was dat het grondwater in het gebied relatief hoog staat, waardoor al op geringe diepte schoon water gewonnen kon worden. We zien dat deze mogelijkheden vooral benut werden vanaf de Bronstijd, toen het gemengd

bedrijf zich langzamerhand ten volle ontwikkelde, maar verspreide vondsten laten zien dat ook in de periode daarvoor de gebieden direct ten noorden van Oss bewoond waren.

3.1 Midden- en Laat-Neolithicum: losse vondsten

Een van de meest opmerkelijke vondsten in Oss-Horzak was een gepolijste stenen bijl (fig. 2). Niet zozeer de bijl zelf, als wel de vindplaats trok de aandacht. Dat was namelijk een paalkuil die hoorde bij een huisstructuur uit de Romeinse tijd. De bijl vertoont aan de snede geen gebruikssporen alsof ze vóór deponering nog is (bij)geslepen en kan gedateerd worden in het Midden-Neolithicum.³ Verspreid over het opgravingsterrein is een aantal vuursteenafslagen gevonden die eveneens in het Neolithicum te dateren zijn, maar verdere bewoningssporen zijn er niet. Het is daarom onwaarschijnlijk dat het om 'opspit' gaat. Waarschijnlijk is de bijl door een boer uit de Romeinse tijd bij het ploegen gevonden en heeft hij hem herkend als een bijzonder voorwerp en gebruikt als bouwoffer bij de bouw van een nieuw huis.

Bij opgravingen aan de 500 m verder oostelijk gelegen IJsselstraat zijn wel enkele kuilen gevonden uit het Laat-Neolithicum. Daarin zaten ongeveer 25 scherven van wikkeldraad- en potbekeraardewerk, te dateren in de periode rond 2000 v. Chr. (fig. 3; Wesselingh 1993). Van iets ouder datum is een kuil die in Oss-Mikkeldonk werd onderzocht en een scherf van een maritieme klokbeke bevatte.

De grootschalige opgravingen in Oss-Ussen hebben ook enkele artefacten opgeleverd die in het Laat-Neolithicum zijn te dateren. Een fragment van een bijl (vermoedelijk Vlaardingse) en een vuurstenen pijlpunt uit de klokbekeperiode zijn afkomstig uit sporen, die echter zelf – net als de bijl uit Oss-Horzak – een jongere datering hebben (Schinkel 1998).

Opvallend daarbij is dat de vondsten alle zijn gedaan in het noordelijke deel van Ussen dat, net als Horzak, op de noordelijke rand van de zandgronden ligt. Vindplaatsen uit deze perioden zijn ook bekend van de direct daaraan grenzende kleigronden en representeren de oudste bewoningssporen in de Maaskant. Direct ten noorden van de wijk Mettegeupel is een vindplaats bekend met laatneolithisch potbekeraardewerk. Enkele honderden meters meer westelijk daarvan is wikkeldraadaardewerk (Vroege Bronstijd) aangetroffen (zie fig. 1). Ook het onderzoek langs de Hertogswetering heeft een kleine cluster potbekeraardewerk opgeleverd (Jansen, Van der Linde & Fokkens 2002).

Figuur 2

De stenen bijl van Oss-Horzak
(foto J. Pauptit, FAL; schaal 1:2)

Figuur 3

Potbeker en wikkeldraadaardewerk van Oss-IJsselstraat (uit Wesselingh 1993, fig. 4)

3 Determinatie A. van Gijn, Faculteit der Archeologie, Leiden.

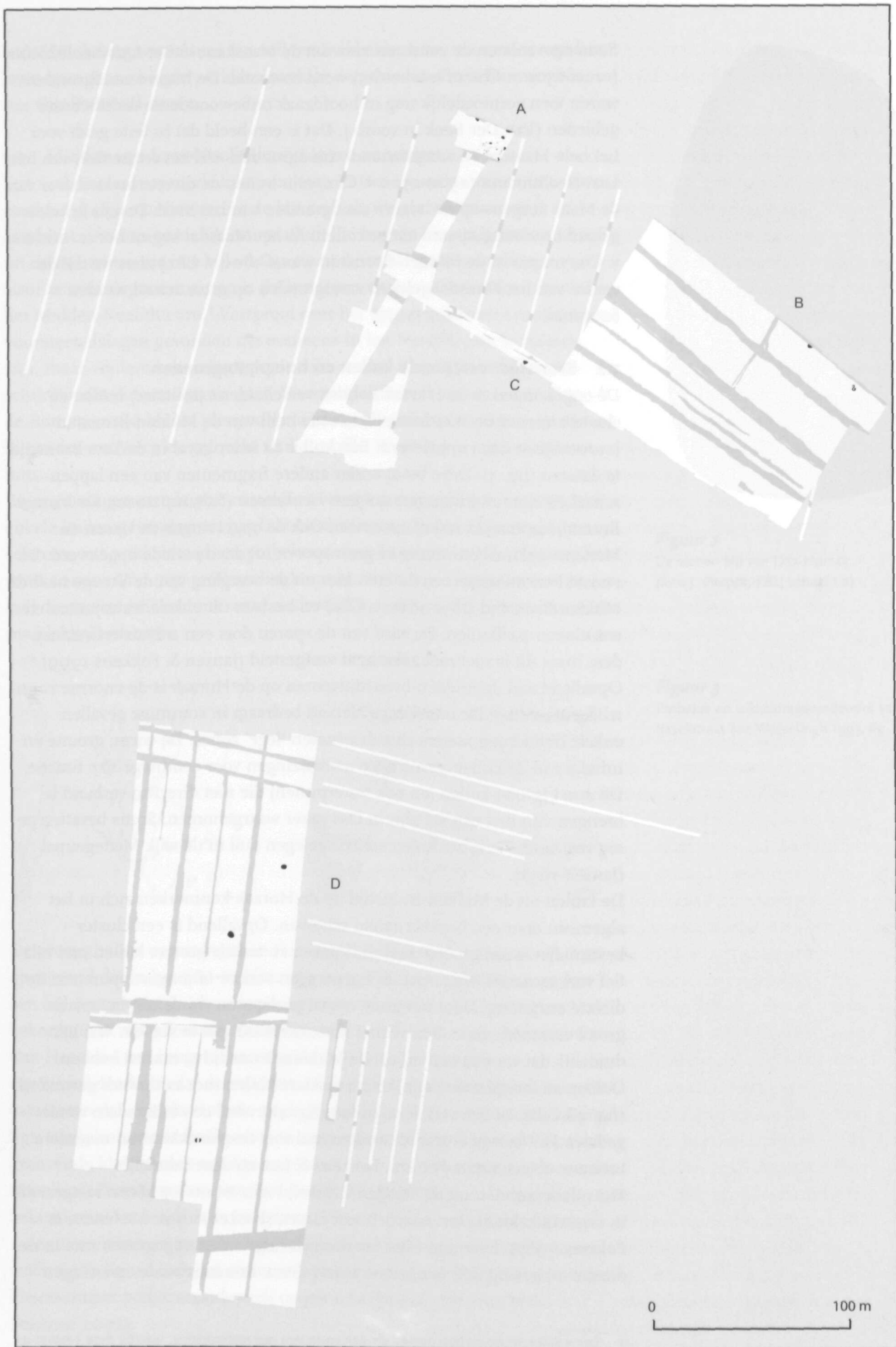
Samengevat laten de vondsten zien dat de Maaskant in het Laat-Neolithicum (vanaf 2500 v. Chr. of iets eerder) werd bewoond. De hogere zandgronden waren toen vermoedelijk nog in hoofdzaak onbewoonde en dichtbeboste gebieden (Van Der Beek in voorb.). Dat is een beeld dat in feite geldt voor het hele Maasdal en aangrenzende zandgronden. Uit het eerste deel van het Laat-Neolithicum (2900-2500 v. Chr.) zijn buiten de directe invloedssfeer van de Maas nergens op de hogere zandgronden van het Maas-Demer-Scheldegebied bewoningssporen aangetroffen. In het Maasdal begint het ca. 2600 v. Chr. en pas in de Midden-Bronstijd (vanaf 1800 v. Chr.) zien we dat de verder van het Maasdal gelegen zandgronden op grote schaal worden bewoond.

3.2 Bronstijd: verspreide kuilen en huisplattegronden

De opgravingen in de Horzak hebben verscheidene (solitaire) kuilen en clusters sporen uit met name de tweede helft van de Midden-Bronstijd (1500-1050 v. Chr.) opgeleverd. Eén kuil is in ieder geval in de Late Bronstijd te dateren (fig. 4). Deze bevat onder andere fragmenten van een lappenschaal en een randfragment van een *Henkeltasse* (Schamp 2001). De Vroege Bronstijd ontbreekt in het spectrum. Ook de opgravingen in Ussen en Mettegeupel hebben weinig of geen sporen uit deze periode opgeleverd. De oudste bewoningssporen dateren hier uit de overgang van de Vroege naar de Midden-Bronstijd (1850-1800 v. Chr.) en bestaan uit enkele waterputten en een cluster paalkuilen. De aard van de sporen doet een solitair erf vermoeden, maar dit is niet met zekerheid vastgesteld (Jansen & Fokkens 1999).⁴ Opvallend aan de midden-bronstijdsporen op de Horzak is de enorme ruimtelijke spreiding. De onderlinge afstand bedraagt in sommige gevallen enkele honderden meters met daartussen 'lege' zones. De vorm, grootte en inhoud van de kuilen geven geen aanwijzingen voor een mogelijke functie. Dit soort (grote) kuilen (en ook waterputten) die niet direct in verband te brengen zijn met een erf zijn in Oss vaker waargenomen. Soms bevatten ze erg veel aardewerk, zoals een solitair gelegen kuil in de wijk Mettegeupel (Jansen 1997).

De kuilen uit de Midden-Bronstijd op de Horzak kenmerken zich in het algemeen door een beperkt aantal scherven. Opvallend is een cluster bestaande uit een groot aantal paalsporen en enkele grotere kuilen met relatief veel aardewerk (fig. 4A). Er liggen geen oudere of jongere sporen in de directe omgeving. Door het grote aantal paalsporen wordt een huisplattegrond vermoed, maar deze is niet met zekerheid vast te stellen. Wel lijkt duidelijk dat we met een erf uit de Midden-Bronstijd te maken hebben. Ook op andere plaatsen zijn kleine clusters kuilen met aardewerk gevonden (fig. 4B,C,D). In één van deze kuilen (fig. 4B) werd een bijzondere vondst gedaan. Het betreft een aardewerken mal met de afdrucken van meerdere bronzen objecten (zie Fontijn, Fokkens & Jansen deze bundel). Huisplattegronden uit de Midden-Bronstijd zijn tot nu toe alleen vastgesteld in Oss-Mikkeldonk, ten noorden van Ussen (Fokkens 1991; Vasbinder & Fokkens 1987). Hier zijn twee boerderijplattegronden opgegraven met in de directe omgeving drie boomstamwaterputten. Rondom beide erven lagen

4 Een solitair erf wordt beschouwd als een vorm van een nederzetting, waarbij deze bestaat uit één huis en bijgebouwen. Een gehucht is een nederzetting met meerdere erven waar meerdere huizen tegelijkertijd zijn bewoond.

Figuur 4

Oss-Horzak 1999–2001, de verspreiding sporen van sporen uit de Midden-Bronstijd. A: een vermoedelijk erf, B: de kuil waarin de gietmal gevonden is, C, D: verspreid gelegen kuilen

verspreid nog diverse kuilen waarvan de meeste door gebrek aan materiaal ondateerbaar waren. Het is duidelijk dat erven uit de Midden-Bronstijd zich niet zo duidelijk manifesteren als die uit later perioden en ook veel minder dicht opeen lagen. Wanneer een erf werd opgegeven en elders werd voortgezet, het principe van de zwervende erven, lag er vermoedelijk wel een paar honderd meter tussen beide opeenvolgende bewoningsfasen. Dat werd in latere perioden steeds minder. Bronstijderven, en zeker bronstijdhuisen, worden daarom maar zelden ontdekt. In 1991 waren dat er nog maar twee, waarvan één in Oss, nu zijn het er 12, vrijwel alle ontdekt bij grootschalig nederzettingsonderzoek (zie Fokkens deze bundel: appendix 1; Theunissen 1999). Uitgaande van deze gegevens kunnen we de kuilen en sporen uit Horzak (minimaal) tot één erf rekenen, waarbij de grootste cluster vermoedelijk de locatie van een huis verraad, de andere van losse activiteiten in de directe omgeving, waarvan het gieten van brons er een was.

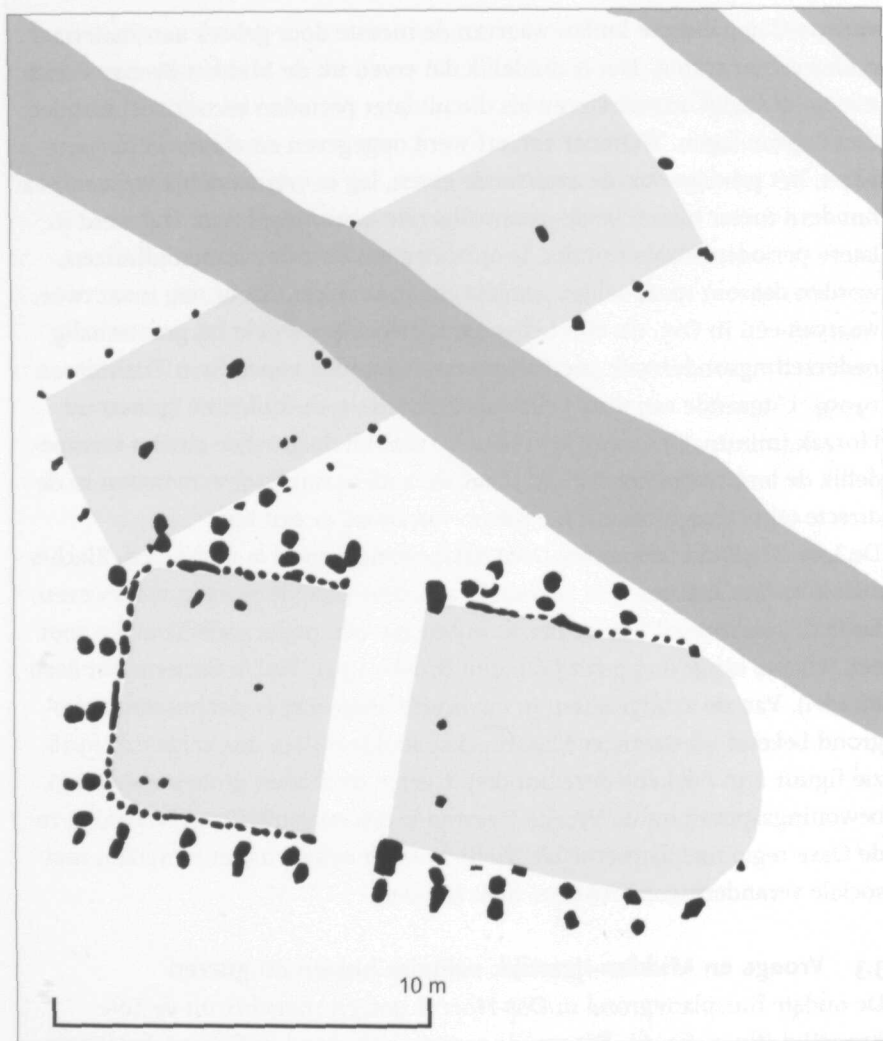
De Late Bronstijd lijkt in het Osse databestand vrijwel te ontbreken. Slechts enkele kuilen kunnen met zekerheid aan deze periode worden toegewezen. Deze discontinuïteit lijkt echter te wijten aan een onderzoekshiaat die voor een bredere omgeving geldt (Van den Broeke 1991; Ball & Eimermann deze bundel). Van de zandgronden in de directe omgeving is slechts één plattegrond bekend uit Boxmeer-Maasbroekse Blokken (Van der Velde e.a. 1998; zie figuur 2 in Fokkens deze bundel). Gezien de relatief grote hoeveelheid bewoningssporen uit de Vroege IJzertijd is discontinuïteit van bewoning in de Osse regio niet aannemelijk. Wellicht heeft een en ander te maken met sociale veranderingen (Fokkens deze bundel).

3.3 Vroege en Midden-IJzertijd: solitaire huizen en graven

De oudste huisplattegrond in Oss-Horzak dateert mogelijk uit de Late Bronstijd (fig. 5, fig. 6). Dit zou de eerste plattegrond in Oss uit deze periode zijn (zie boven). Het probleem is alleen dat er geen enkele daterende vondst uit de plattegrond komt. Daarnaast zijn er nauwelijks vergelijkbare plattegronden bekend. In bepaalde opzichten lijkt zij op de late-bronstijdplattegrond uit Boxmeer (Fokkens deze bundel: fig. 2). De plattegrond uit Horzak is in hoofdzaak tweebeukig, maar er zijn extra palen die mogelijk ook tot een binnenconstructie behoren, net als bij het huis uit Boxmeer. Overigens is de plattegrond niet erg goed bewaard gebleven. De lengte is 18 m, de breedte 5 m. De datering is, behalve op typologische gronden, gebaseerd op oversnijding door een veel beter bewaard huis uit de Vroege IJzertijd (fig. 6). Het is een voor die tijd vrij grote plattegrond (ca. 17 m) waarvan vooral het westelijk deel goed bewaard is. Een vrijwel identieke plattegrond, maar dan een paar meter korter, is gevonden in Oss-Mikkeldonk (Fokkens 1991). Ook daar gaat het, net als in veel andere voorbeelden van dit type (Oss 2a, Schinkel 1998) om een boerderij met een duidelijke wand waarbuiten zware palen (dubbele paalkuilen) de grootste daklast dragen. De binnenconstructie is daardoor veel ieler van aard dan de buitenpalen. Het oostelijk uiteinde is doorgaans rond, het westelijk recht. Deuropeningen bevinden zich tegenover elkaar in de lange wand en scheiden vermoedelijk het woon- en staldeel (oostelijk deel) van elkaar. Net als in de Midden-Bronstijd gaat het om verspreid gelegen solitaire erven in een nog grotendeels natuurlijk landschap. In de Midden-Bronstijd gaat het dan in Oss-Noord vermoedelijk om twee gelijktijdige bronstijderven en in de Vroege IJzertijd is er sprake van ongeveer vier of vijf gelijktijdige

Figuur 6

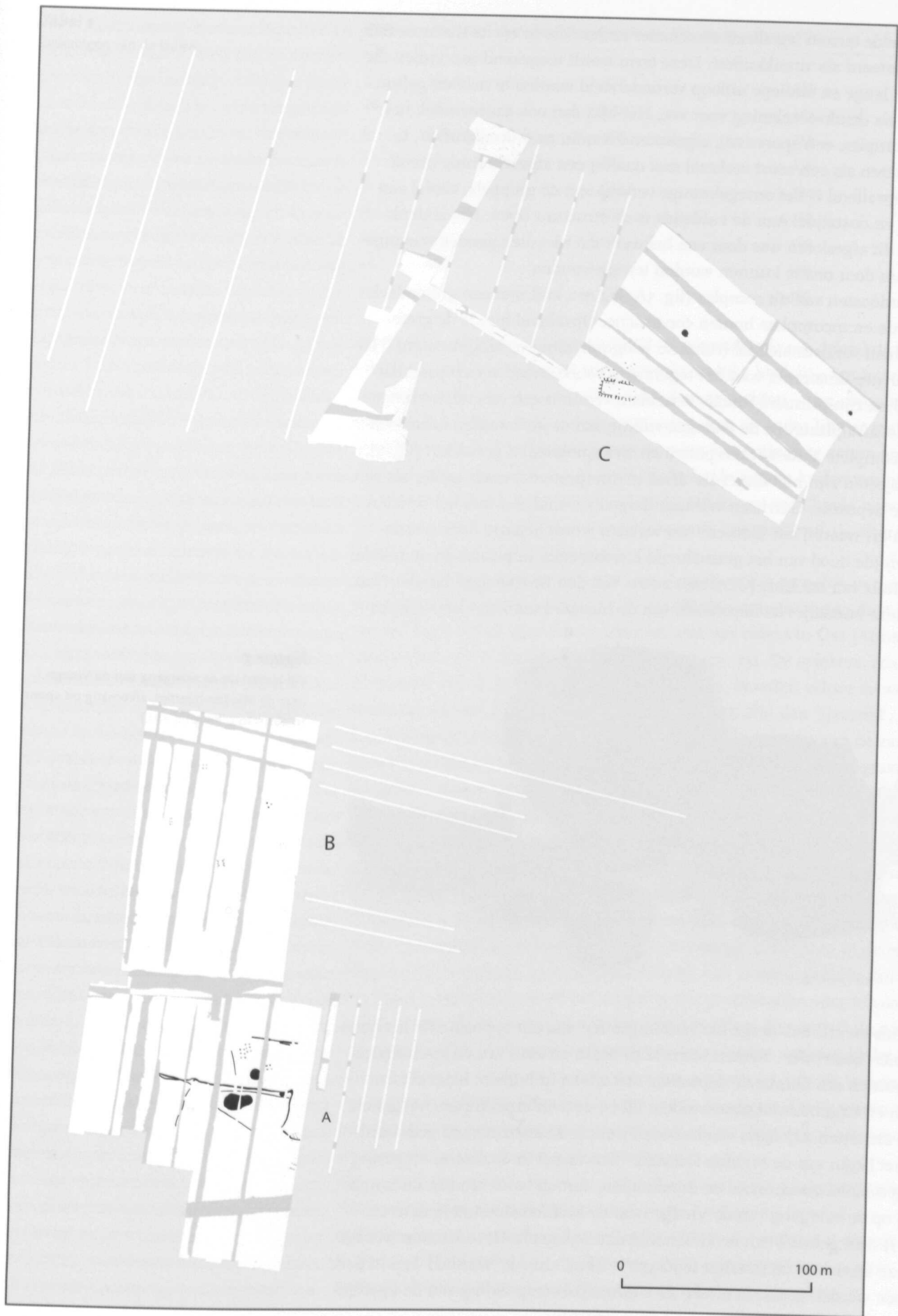
De plattegrond van de Vroege IJzertijd in Oss-Horzak, die is gevonden op de locatie van de Late Bronstijd in de Vroege IJzertijd.

Figuur 5

Een huisplattegrond uit de Vroege IJzertijd onder en een mogelijke voorganger uit de Late Bronstijd (boven) (schaal 1:200)

erven. Die zouden gegroepeerd moeten zijn rond een urnenveld, maar daarvan is geen spoor terug gevonden. We kennen alleen verspreide solitaire graven in de buurt van huizen, zoals in Mettegeupel, Schalkskamp en Ussen (Jansen & Fokkens 1998; Wesselingh 2000). Ook in Oss-Horzak is in een klein kuiltje een ruime hoeveelheid houtskool en verbrand bot gevonden (fig. 5A). Determinatie van het botmateriaal wees uit dat het menselijke crematieresten betreft. De resten vormen een representatieve uitsnede van een complete crematie die samen met resten van de brandstapel zijn begraven.⁵ Dat beeld is heel duidelijk afwijkend van elders in het Maas-Demer-Scheldegebied. Daar is overal sprake van grotere urnenvelden, in de Maaskant ontbreken sporen daarvan tot nu toe. Het dichtstbijzijnde urnenveld is het enkele kilometers verder zuidelijk gelegen grafveld rond het vorstengraf van Oss (Jansen & Fokkens 1999; Fokkens & Jansen in voorb.). Waarom een dergelijk grafveld in Oss-Noord ontbreekt, is niet duidelijk. Wellicht is dat een van de typisch 'eigen' elementen van de Maaskant. Tot nu toe zonder parallel buiten de Maaskant is ook een aantal in de IJzertijd gedateerde greppels die een vrijwel sporenvrij terrein lijken te omsluiten (fig. 5A). De ruimtelijke spreiding van ijzertijdsporen in de omgeving lijkt zich om dit afgebakende terrein heen te formeren. Binnen het

5 Determinatie M. Hoogland, Faculteit der Archeologie, Leiden.

Figuur 6

Oss-Horzak 1999–2001, de verspreiding van sporen uit de Vroege en de Midden-IJzertijd. A: een complex kuilen en greppels uit de overgang van de Vroege naar de Midden-IJzertijd. B: enkele spiekers uit de IJzertijd zonder datering. C: Twee huisplattegronden uit respectievelijk de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd

omgreppelde terrein lag alleen een cluster kuilen, die in eerste instantie zijn geïnterpreteerd als 'drenkkuilen'. Deze term wordt toegekend aan kuilen die door hun lange en ondiepe uitloop verondersteld worden te hebben gefunctioneerd als drinkvoorziening voor vee. Het lijkt dan ook aannemelijk het gehele complex, een sporenvrij, afgebakend terrein met 'drenkkuilen', te interpreteren als een soort veekraal met daarbij een afgeschermd drinkplaats. Opvallend is het onregelmatige verloop van de greppels, vooral aan de west- en oostzijde. Aan de zuidzijde is de structuur open. Het is denkbaar dat dit afgesloten was door een hekwerk dat niet diep genoeg was ingeslagen om door ons te kunnen worden teruggevonden.

Ten noordoosten van dit complex (fig. 5A) lag een kuil met een grotendeels verstoorde en incomplete houten constructie. Opvallend hier is de grote hoeveelheid vondstmateriaal (ruim 20 kilogram aardewerkfragmenten). Het lijkt daarmee illustratief voor het regelmatig voorkomend verschijnsel dat een kuil na zijn primaire functie te hebben verloren een secundaire functie krijgt als 'afvalplaats'. In de onderste vulling van de kuil werden echter vijf vrijwel complete aardewerken potten en vier spinklossen gevonden (fig. 7). Deze objecten zijn niet direct als 'afval' te interpreteren, maar eerder als een bewuste depositie. Gerritsen verbindt dergelijke vondsten met het verlaten van een erf waarbij het moment van verlaten wordt bepaald door sociale aspecten (de dood van het gezinshoofd bijvoorbeeld) in plaats van de fysieke levensduur van het huis (Gerritsen 2001; Van den Broeke deze bundel; Van Hoof deze bundel). Het deponeren van de huisraad markeert het verlaten

Figuur 7

Vijf potten uit de overgang van de Vroege naar de Midden-IJzertijd, afkomstig uit spoor 10.28 (foto J. Pauptit, FAL)

van huis en erf. Een dergelijk 'verlatingsoffer' staat in oppositie tot het beter bekende 'bouwoffert'. Samen vormen zij begin en eind van de levenscyclus van huis en erf. Omdat de deposities niet alleen in huizen, maar ook in kuilen en bijgebouwen plaatsvinden, lijken deze offerpraktijken het gehele erf te omvatten. Op basis van het aardewerk is de depositiekuil gedateerd aan het begin van de Midden-IJzertijd.⁶ Een aantal in de directe omgeving gelegen kuilen, waaronder de drenkkuilen, zijn op basis van het aardewerk (ook) op de overgang van de Vroege naar de Midden-IJzertijd te dateren (tab. 1). Het gebruik van de kuilen lijkt dan ook geplaatst te kunnen worden in deze fasen van de IJzertijd (650-350 v. Chr.). Ook de 'veekraal' kan in deze periode worden geplaatst omdat de ruimtelijke verspreiding van de ijzertijdsporen zich lijkt te formeren rond deze structuur.

Tabel 1

Dateringen van de kuilen.

Putnr.	Spoornr.	Fasering	Begindatering v. Chr.	einddatering v. Chr.
7	38	D/E	575	450
10	28	E	525	475
8	146	F/G	450	350
7	37	E-F	525	350
9	153	C-F	650	350
9	91	C-F	650	350
13	399	D	575	500
13	400	D	575	500
12	48	(D)E(F)	525	400

In dezelfde sfeer als de 'depositiekuil' is mogelijk ook een drietal dicht bij elkaar gelegen kleine kuilen in de noordoostelijke hoek van het terrein interpreteerbaar. In één van de kuilen was – keurig rechtop – een compleet potje gezet. Het kuiltje was precies groot genoeg. Eén en ander lijkt er op te wijzen dat het kuiltje bewust is gegraven om het potje in te zetten en dat we dus van een depositie kunnen spreken. In beide andere kuilen waren alleen aardewerkfragmenten gedeponerd maar wel in een opvallende hoeveelheid. Misschien dat we deze deposities ook kunnen interpreteren als offers gerelateerd aan het gebruik van het erf?

Rond de kuilen bevinden zich een aantal spiekers die mogelijk in deze periode te dateren zijn. Het gaat ook daarbij dan om structuren die niet op een erf lagen, maar daarbuiten. Daarvan zijn ook elders in Oss (Almstein) voorbeelden gevonden (Jansen & Fokkens 1999: 75). De spiekers, zoals het merendeel van de (prehistorische) grondsporen, bevatten echter zo weinig materiaal dat een datering niet nauwkeuriger kan zijn dan 'IJzertijd'. Een belangrijk vraagstuk is de relatie tussen de vindplaatsen op de zandgronden en die in het aangrenzende kleigebied. Bij een eerste opgraving in het gebied zijn op verschillende locaties vindplaatsen aangesneden die afwijken van de normale nederzettingssporen (Jansen, Van der Linde & Fokkens 2002). Het gaat daarbij om concentraties van grote aardewerkfragmenten, ijzerslakken en éénmaal een brandplaats. Dergelijke vondstcomplexen komen in de ons bekende nederzettingsterreinen in Oss eigenlijk niet voor. Ze duiden op de aanwezigheid van kleinere activiteitsplaatsen buiten de erven. Vermoedelijk weerspiegelen ze kortstondige activiteiten in de exploitatie van het waterrijke buitengebied. Hierbij kan worden gedacht aan jacht, visvangst, weiden van vee of het vergaren van grondstoffen voor bijvoorbeeld aardewerk- of ijzerproductie kunnen betreffen. Wat betreft de winning van grondstoffen voor aardewerkproductie kan worden opgemerkt dat slijpplatenonderzoek heeft uitgewezen dat bijna uitsluitend gebruik is gemaakt van zware komkleien (Van den Broeke 1987). Zandigere kleien waren voorhanden waar de Maasafzettingen uitwigen op het dekzand, maar deze werden vrijwel niet gebruikt (Van den Broeke 1987).

Het is overigens niet duidelijk of de vindplaatsen in het kleigebied gelieerd waren aan nederzettingen op de zandgronden, of die op de zandopduikingen en overwallen in het kleigebied zelf. We weten dat die plaatsen in de ijzertijd intensief bewoond waren, maar opgravingen van nederzettingen hebben in de Maaskant nog nergens plaatsgevonden.

6 Determinatie drs. P.W. van den Broeke, Bureau Archeologie Gemeente Nijmegen.

Figuur 8

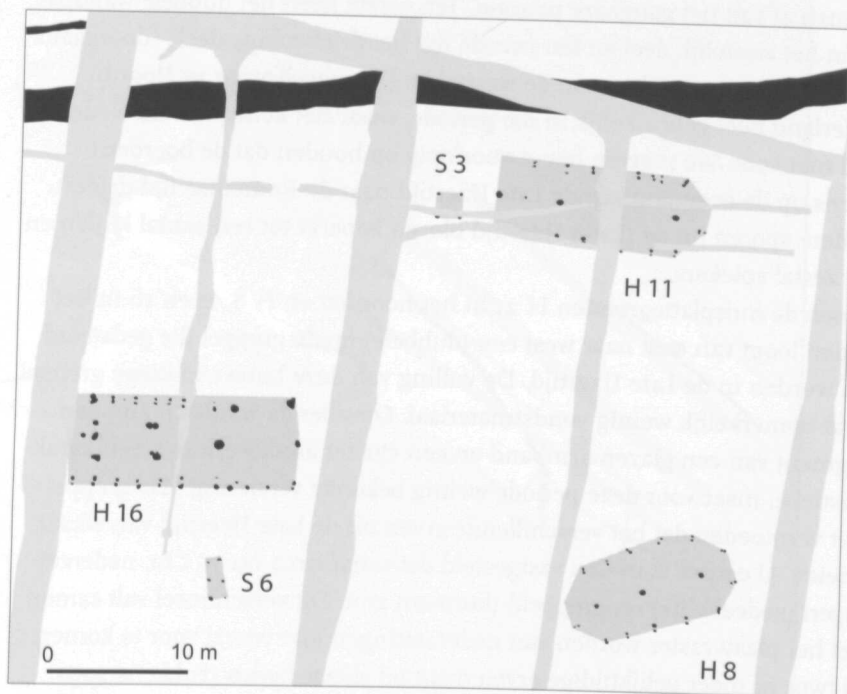
Oss–Horzak 1999–2001, de verspreiding van sporen uit de Late IJzertijd. A: 3 huisplattegronden uit de Late IJzertijd (zie fig. 9), B: huisplattegrond 21 (zie fig. 10), C: complex sporen en kuilen uit de Late IJzertijd aansluitend bij Elzenburg-West, D: deel van Elzenburg-West bedrijventerrein

3.4 Late IJzertijd: toenemende plaatsvastheid

In de campagnes van 2000 en 2001 werden op korte afstand van elkaar drie, mogelijk vier huisplattegronden uit de Late IJzertijd ontdekt (fig. 8). Het zijn drie tweebeukige boerderijen (fig. 9 en 10) waarbij de wanden zich

Figuur 9

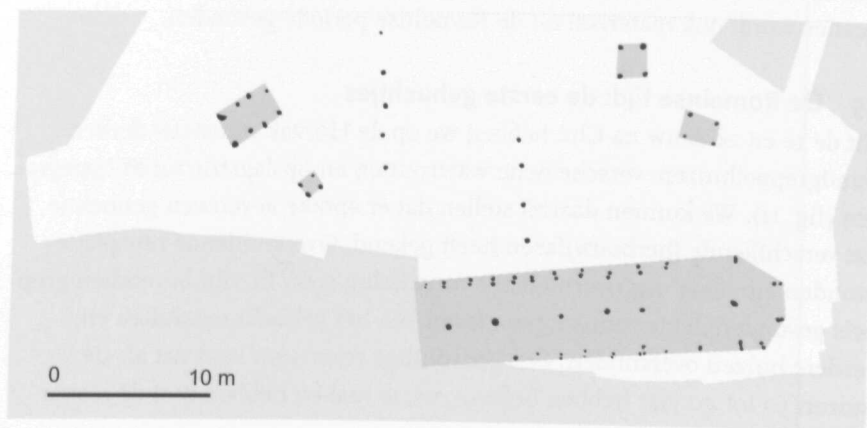
De plattegronden H8, H 11 en H 16 uit de Late IJzertijd en enkele spiekers

aftekenen als paarsgewijs dicht bij elkaar geplaatste wandpalen. De lengtes bedragen 11, 15 en >25 m. Huisplattegronden met dubbele en paarsgewijs gestelde wandpalen (Oss-type 4b / 5a) komen vooral voor in de Late IJzertijd. De drie plattegronden hebben echter ronde korte zijden en zijn daardoor niet direct in de door Schinkel ontwikkelde typologie te plaatsen (Schinkel 1998). Deze is gebaseerd op de tientallen huisplattegronden die opgegraven zijn in Oss-Ussen tussen 1976 en 1986. Opgravingen na deze periode geven echter aan dat de verscheidenheid aan huisplattegronden groter is.

Figuur 10

Plattegrond H21 uit de Late IJzertijd en enkele spiekers

Figuur 11

De verspreiding van spiekers uit de Late IJzertijd in de omgeving van Oss. De spiekers zijn opgegraven in de jaren 1976-1986 en zijn opgegraven in de jaren 2000-2001. De spiekers zijn opgegraven in de jaren 1976-1986 en zijn opgegraven in de jaren 2000-2001.

De vierde plattegrond (fig 10, H 16) is hier nog moeilijker in te plaatsen. Deze structuur heeft een westelijk deel dat driebeukig is en een oostelijk tweebeukig deel. Volgens de typologie van Schinkel komen deze structuren pas voor in de Romeinse tijd (type 9), maar het huis wijkt om verschillende redenen af van het gangbare patroon. Ten eerste heeft het dubbele wandpaalen in het westelijk deel en ten tweede ligt het driebeukige deel – doorgaans als staldeel aangemerkt – aan de westzijde. Dat is weliswaar in Noord-Nederland heel gebruikelijk in die periode, maar het komt in Zuid-Nederland niet voor. We moeten het er voorlopig op houden dat de boerderij ergens op de overgang van de Late IJzertijd naar de Romeinse tijd dateert. Verdere sporen uit de (Late) IJzertijd bleven beperkt tot een aantal kuilen en een zestal spiekers.

Tussen de huisplattegronden H 21 in het noorden en H 8, 11 en 16 in het zuiden loopt van oost naar west een (dubbele) brede greppel die gedateerd kan worden in de Late IJzertijd. De vulling van deze bijna 1 m diepe greppel bevat opmerkelijk weinig vondstmateriaal. Opvallende vondsten zijn een fragment van een glazen armband en een cluster aardewerk met een karakteristieke, maar voor deze periode weinig bekende versiering.⁷ De greppel doet vermoeden dat het verschillende erven uit de Late IJzertijd van elkaar scheidt. Al eerder is in Oss vastgesteld dat vanaf circa 250 v. Chr. nederzettingen (gedeeltelijk) omgreppeld (kunnen) zijn. Dit verschijnsel valt samen met het plaatsvaster worden van nederzettingen lijkt vooral voor te komen als twee of meer gelijktijdige erven dicht bij elkaar liggen (Fokkens 1991; Van der Beek 1996). De omgreppelingen zijn overigens steeds open van karakter, dat wil zeggen dat ze geen afgrenzing van het terrein naar alle zijden vormen. Het optreden van afgescheiden nederzettingsterrein is een element dat voor het eerst aan het begin van de Late IJzertijd optreedt. Het valt samen met het vaker herbouwen van een huisplaats op een erf. Hoewel erven nog wel zwerven, is dat toch veel minder het geval dan voorheen. De erven worden plaatsconstanter en komen in groepjes van twee of meer bij elkaar te liggen. We kennen in Oss dan ook heel veel huisplattegronden uit deze periode, in totaal 66.⁸

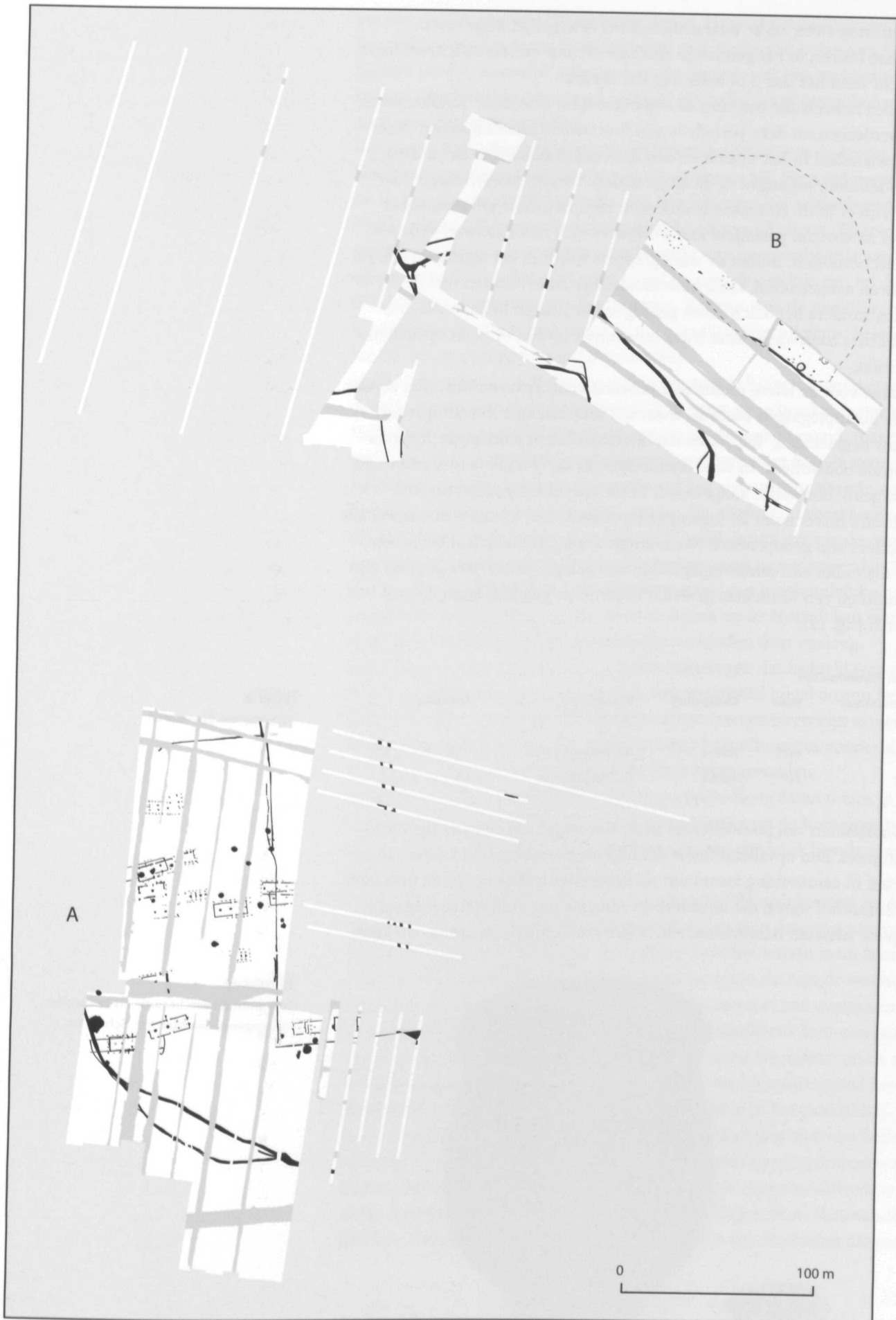
Doordat in de Maaskant zelf geen grootschalige opgravingen hebben plaatsgevonden is een toename van plaatsvastheid niet aan te tonen. Wel is ook hier sprake van een toename van het aantal vindplaatsen. Op veel van deze locaties wordt ook materiaal uit de Romeinse periode gevonden.

3.5 De Romeinse tijd: de eerste gehuchtjes

Uit de 1e en 2e eeuw na Chr. hebben we op de Horzak minstens dertien wandgreppelhuizen, verscheidene waterputten en opslagstructuren opgegraven (fig. 11). We kunnen daarbij stellen dat er sprake is van een gehuchtje dat verschillende (herbouw)fasen heeft gekend. Oversnijdende huisplattegronden zijn daar een overtuigende aanwijzing voor. Er zijn bovendien greppels gevonden die tenminste twee fasen van het gehucht omsluiten en eerdere huizen oversnijden. Een eenvoudige rekensom leert dat als de huizen 30 tot 40 jaar hebben bestaan, we te maken hebben met de resten

7 Op basis van het baksel wordt het aardewerk gedateerd in de Late IJzertijd (determinatie P.v.d. Broeke, Bureau Archeologie Gemeente Nijmegen).

8 Zie ook Jansen & Fokkens 1999, Ussen: 50 huizen, Oss-Noord: 13 huizen, Horzak: 3 huizen.

Figuur 11

Oss-Horzak 1999-2001, de verspreiding van sporen uit de Romeinse tijd (A: 1e-2e eeuw na Chr.) B: de ligging van het grafveld, met de maximale omvang ervan

van tenminste twee, maar waarschijnlijk wel drie gelijktijdige erven.

De oudste huizen in het gehuchtje zijn met behulp van dendrochronologie gedateerd rond het jaar 0 of zelfs nog iets eerder.

De huizen hebben alle een min of meer oost-west oriëntatie. Karakteristiek voor boerderijen uit deze periode is een functionele indeling in een tweebeukig woondeel in het westen en een driebeukig staldeel in het oosten, gescheiden door ingangen in de lange zijden. Directe aanwijzingen voor stallen zijn er in de Horzakse boerderijen niet. In enkele gevallen is het oostdeel zo kort dat getwijfeld kan worden of zich hier daadwerkelijk een stal heeft bevonden. Buiten de wandgreppels wordt in het algemeen een rij paalsporen aangetroffen. Deze buitenstaanders zullen samen met de middenstaanders het dak hebben gedragen. De huizen hebben alle een vergelijkbare basisvorm, waar ieder huis echter op één of meer opzichten van afwijkt.

Met name voor de latere prehistorie is bekend dat men een huis niet zonder verdere plichtplegingen bouwde, maar dat verschillende inwijdingsrituelen de bouw begeleidden. Wij vatten dat doorgaans samen onder de al eerder genoemde bouwoffers. In twee boerderijen uit de Horzak is met zekerheid een dergelijk bouwoffer aangetoond. Beide zijn in het paalgat van een middenstijl direct naast de ingang gedeponerd. Een locatie waar vrijwel alle bouwoffers zijn gedeponerd (Wesselingh 2000). Het eerste offer is een munt die onder een funderingsplankje was gelegd, in het tweede geval zijn een munt en een Romeinse geverfde beker in de paalkuil naast de paal geplaatst (fig. 12).

Munten Romeinse tijd

Vondstnummer	Huis	Oorsprong	Beschrijving	Datering
35.53	H18	Rome	As, Antonius Pius	138 – 161 n. Chr
31.137	H7	Rome	As, Vespasianus	69 – 79 n. Chr.

Het voorkomen van bouwoffers is in de Romeinse tijd een vrij algemeen verschijnsel. Een opvallend feit is dat blijkbaar een uitgebreid scala aan objecten in aanmerking kwam om als bouwoffer te dienen. In de nederzetting Zomerhof waren dat bijvoorbeeld een zilveren munt (*denarius*), een complete tefrietten handmolen, een beker van Belgische waar en een kook-

Tabel 2

Datering van de munten.

Figuur 12

Een munt en een bektje als bouwoffer meegegeven aan huis H7. Schaal 1:2

pot van grijs aardewerk (Wesselingh 2000). Hoewel het voorkomen van bouwoffers vrij algemeen is, is het zeker niet zo dat alle huizen op die manier werden ingewijd, althans niet alle op een voor ons herkenbare manier. Het kan zijn dat in veel gevallen het 'offer' werd gesymboliseerd door een organisch materiaal.

Een bijzondere 'offervondst' uit de nederzetting Horzak is de eerder beschreven midden-neolithische gepolijste stenen bijl die werd gevonden op de bodem van een buitenstaander van een inheems-Romeinse boerderij. Het is vrijwel zeker geen toeval dat de bijl in die paalkuil zat. Waarschijnlijk werd het herkend als een object dat bewerkt was en toebehoorde aan de voorouders of de goden. Dat maakte het bij uitstek geschikt om bij de bouw te deponeren om het huis te beschermen. Kortom, ook de neolithische bijl, al minstens 3000 jaar oud toen hij in het paalgat terecht kwam, beschouwen we als een bewust gedeponerd bouwoffer.

In de nederzetting, in de directe omgeving van de huizen, lagen verschillende waterputten met een grote diversiteit in vorm en gebruikte materialen. Het meest voorkomende type is dat van de vlechtwerken mand, maar ook vierkante houten constructies en boomstamwaterputten komen voor.

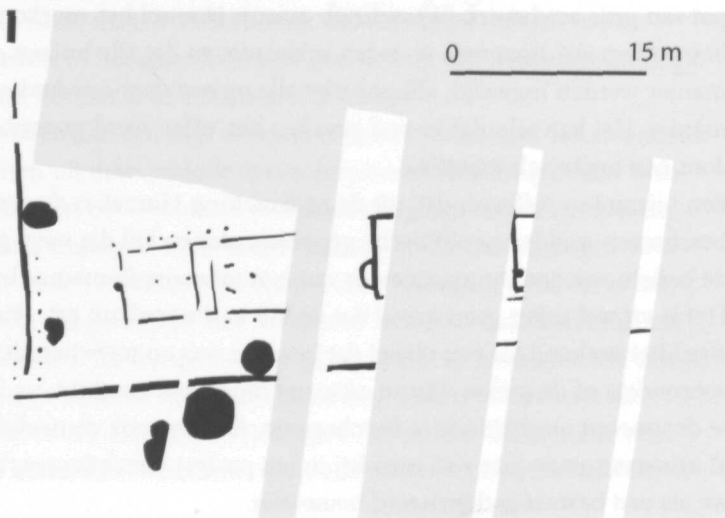
Behalve huizen en waterputten werden op het nederzettingsterrein ook twee *horrea* opgegraven. Deze opslagstructuren, die uitsluitend voorkomen in de Romeinse tijd, hebben een grondvorm die gelijk is aan die van de eenvoudigere spiekers uit de IJzertijd, maar hebben een veel groter oppervlak.⁹ Dit kan worden verklaard door een verandering van een huishoudelijke naar een gemeenschappelijke opslag. Voor de *horrea* op de Horzak kan worden verondersteld dat het gehele gehucht zijn voorraden daar opsloeg.

Misschien werd er zelfs wel een surplus opgeslagen dat bedoeld was voor de markt in Nijmegen. Naast de *horrea* is ook een drietal bijgebouwen herkend, structuren die op uiterlijke kenmerken niet te interpreteren zijn als spieker of huis. De structuren worden geïnterpreteerd als schuurtjes zonder dat we echter weten welke activiteiten daar hebben plaatsgevonden.

In het gebied liggen tenslotte meerdere greppels die te dateren zijn in de Romeinse tijd. Deze lijken het nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd geheel te omsluiten, al is op dit moment nog niet duidelijk hoe de greppels aan de oost- en westzijde verlopen.

De fasering van de huizen lijkt erop te wijzen dat de nederzetting uit het begin van de eerste eeuw kortstondig werd verlaten en daarna opnieuw, maar veel strakker is aangelegd. De greppel rond het terrein is nu kaarsrecht en omsluit een terrein van tenminste 150 x 150 m. Aan de westzijde bevinden zich twee ingangspartijen, in het midden met een zogenaamde 'veedriftconstructie' en één in het zuidwesten geflankeerd door een paalzetting (fig. 11). Deze ingang ligt pal voor een boerderij die dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw na Chr. (fig. 13). Deze huisplattegrond heeft een afwijkende interne structuur met een aparte ruimte in het midden. In het verlengde van het huis ligt een bijzonder (bij)gebouw met een halfronde uitbouw. Ten zuiden van deze boerderijplattegrond liggen meerdere waterputten. Opvallend is dat al het aardewerk Romeins importaardewerk is waaronder fragmenten van *terra sigillata*, een amfoorfragment en dunwandige kruiken. Daarnaast bevatte de putten fragmenten van Romeinse dakpannen,

9 Type III B uit chronologie Schinkel, Schinkel 1998.

Figuur 13

Huis 1 uit de 2e eeuw na Chr. met links daarnaast een smalle ingang geflankeerd door palen, rechts ervan een tweede huis of bijgebouw dat in proefsleuven werd aangetroffen

een glazen La Tène kraal en een ornament afkomstig van een *terra sigillata* schaal (type Dragendorff 45, laatste kwart 2e eeuw na Chr.).

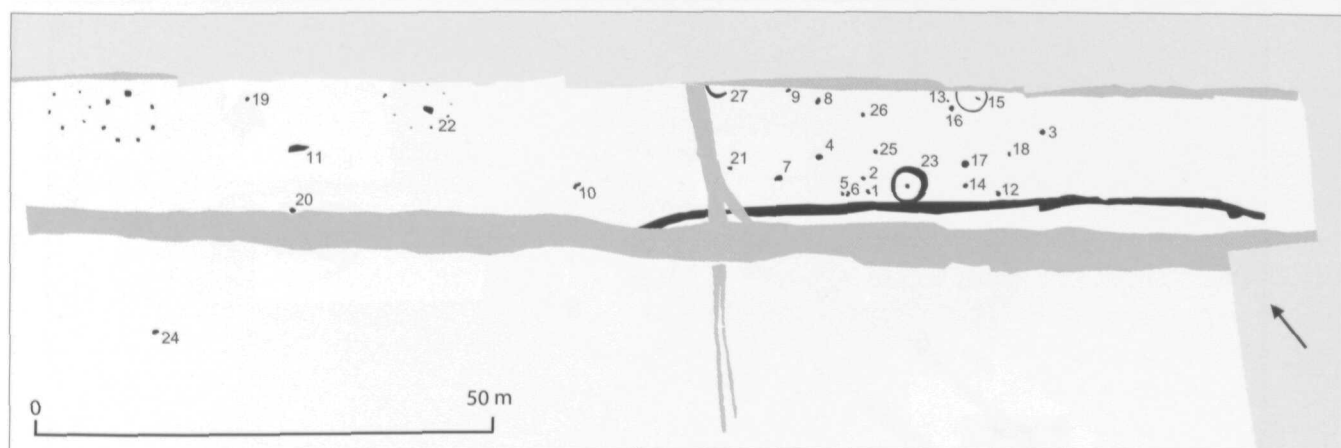
De nederzetting Horzak heeft i.h.a. een grote verscheidenheid aan Romeins importaadewerk opgeleverd.¹⁰ Het betreft onder meer fragmenten van Dressel-20 amforen, de 'containers' waarin olijfolie en wijnen werden getransporteerd, fragmenten van dolia, de voor de Romeinse tijd typerende grote voorraadpotten en enkele fragmenten (versierd) *terra sigillata*, het luxe tafelservies; daarnaast een groot aantal fragmenten van ruw- en gladwandige kruiken en potten, geverfde bekers, Gallo-Belgische Waar (onder meer kurkurnen) en wrijfschalen. Verspreid over de nederzetting zijn ook verscheidene bronzen fibulae gevonden. Het zijn verschillende typen bronzen waaronder een complete kapfibula en een met emaille versierde schijffibula (fig. 14). Sieraden zijn verder beperkt tot een bronzen armband en enkele glazen kralen. In de greppel ten zuiden van de nederzetting werd een faience meloenkraal aangetroffen. In twee waterputten werd in ieder één kleine glazen kraal gevonden. De overige glasvondsten waren beperkt tot twee fragmenten van vierkante glazen flessen. Naast de bronzen *fibulae* en munten werden ook een aantal ijzeren objecten geborgen waarvan er op dit moment twee typologisch zijn te omschrijven: een mes en een (vis)haak. Een laatste bijzondere vondst was een halve maalsteen behorende tot een handmolen, één keer werd nog een fragment van een dergelijke handmolen aangetroffen.

Op slechts 200 m ten noorden van de nederzetting ligt een grafveld uit dezelfde periode (fig. 15). De bewoners van de Horzak uit de Romeinse tijd zullen hier hun doden hebben begraven. Bij de opgraving is slechts de

Figuur 14

Sieraden nederzetting Oss-Horzak. Schaal 1:2

¹⁰ Met dank aan H. van Enckevort voor een eerste determinatie van het Romeins importaadewerk.

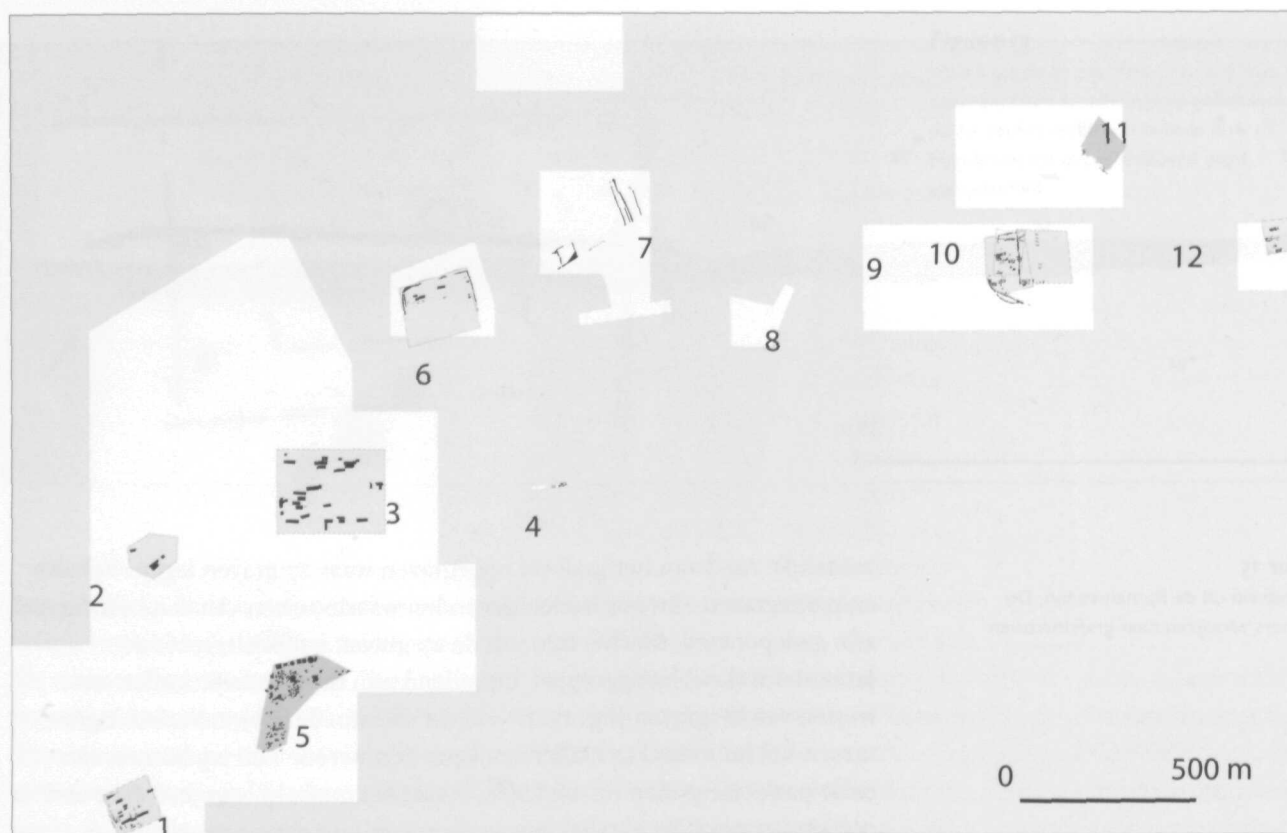

Figuur 15

Het grafveld uit de Romeinse tijd. De nummers verwijzen naar grafstructuren

zuidelijke rand van het grafveld opgegraven waar 27 graven lagen. Behalve crematiegraven zijn ook kuilen gevonden waarin resten van een brandstapel zijn gedeponeerd. Slechts drie van de 27 graven hadden een ronde (ononderbroken) kringgreppel. Opvallend zijn twee ondiepe kuilen ten westen van de graven (fig. 15, 11+22). In één van deze brandkuilen lagen tussen het houtskool tientallen spijkers. Een tweede kuil lag binnen een ovale paalzetting. Aan de zuidzijde, wordt het grafveld begrensd door een ondiepe greppel die parallel liep aan een lage rug die nu verdwenen is. We weten enigszins hoever het grafveld zich noordwaarts kan hebben uitgestrekt: niet meer dan 60 m. Noordwaarts is namelijk in de jaren '80 een enorm bedrijvencomplex gebouwd. Daarbij zijn door lokale archeologen wel waarnemingen gedaan, en zelf hebben we het vlak van bijna 1,5 ha groot ook gezien, maar daarin bevonden zich alleen sporen uit de Late IJzertijd. Helaas heeft de snelheid van de bouw het onmogelijk gemaakt deze sporen vast te leggen, maar in ieder geval is duidelijk dat er geen graven tussen zaten. Het grafveld Horzak lijkt in zijn totaliteit dus beperkt van omvang te zijn geweest en zich in de tijd te beperken tot de 2e en misschien het begin van de 3e eeuw na Chr.¹¹ Daarmee onderscheidt het zich van het enige andere onderzochte grafveld, dat van Oss-Ussen, dat 2,5 km naar het zuidwesten ligt. Dit grafveld bestaat uit ruim 250 graven (Wesselingh 2000). Bij een eerste vergelijking tussen beide grafvelden valt dat het grafveld Horzak wordt gekenmerkt door een laag percentage randstructuren. Het aantal bijgiften is daarentegen procentueel hoger. Alle bijgiften bestaan uit importaardewerk in tegenstelling tot het grafveld Ussen waar 70% van de bijgiften worden gevormd door handgemaakt aardewerk. Dat heeft echter alles te maken met de datering van het grafveld Ussen, dat veel vroeger begint – al in de Late IJzertijd – en dus minder importen heeft. Hoe moeten we nu de nederzettingen en het grafveld van Oss-Horzak zien in relatie tot de overige in Oss onderzochte nederzettingen uit de Romeinse tijd (fig. 16). Duidelijk lijkt in ieder geval dat in Horzak sprake is van een tweede kern. Waren de nederzettingen Zomerhof, Vijver, Zaltbommelseweg en Schalkskamp vermoedelijk nog gegroepeerd rond de kernnederzetting Westerveld, de nederzettingen Horzak en IJsselstraat vormen zeer waar-

¹¹ Uitgaande van de dichtheid van graven in het opgegraven deel en een uitloop van het grafveld in noordelijke richting van 50 m spreken we nog wel over 150 – 200 graven, waarbij de mogelijkheid bestaat dat de oudste graven zich in het noordelijke deel bevinden.

Figuur 16

Oss-Noord in de Romeinse tijd. 1: Zomerhof, 2: Vijver, 3: Westerveld, 4: Zaltbommelse weg, 5: grafveld Ussen, 6: Schalkskamp, 7: Mettegeupel, 8: Almstein, 9: Horzak 1, 10: Horzak 2, 11: grafveld Horzak, 12: IJsselstraat

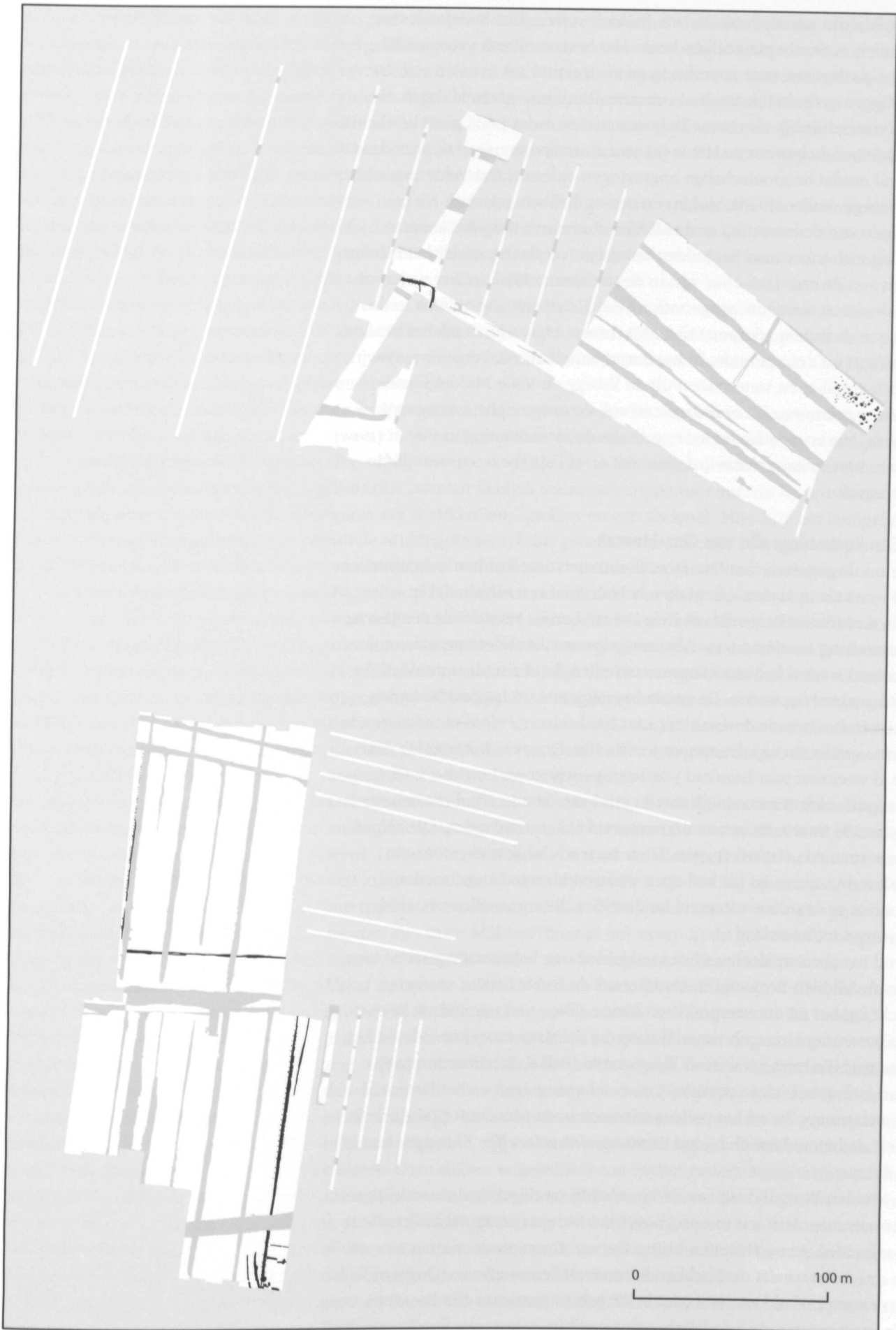
schijnlijk een tweede kern, met een eigen grafveld. Ook hier zijn omgrepelde terreinen aanwezig, maar mogelijk iets bescheidener van aard dan Westerveld. Horzak is in verschillende opzichten vergelijkbaar met Zomerhof, al heeft het een langere bewoningsduur. De afstand tot het grafveld is aanzienlijk kleiner: circa 200 m i.p.v. 400 tot 500 m. Tot deze kern behoren waarschijnlijk ook een kleine nederzetting die in de jaren '80 in het zuiden van de wijk Horzak is aangetroffen (Van Alphen & Hiep 1989) en de onlangs ontdekte nederzettingen in Oss-De Geer.

Het tussenliggende gebied lijkt in hoofdzaak al akkerland in gebruik geweest te zijn. Het onderzoek van Mettegeupel geeft aanleiding voor deze veronderstelling. In dit gebied, dat tussen Ussen en Horzak in ligt, zijn uitgebreide greppelsystemen en een enkele waterput aangetroffen, maar verder geen kuilen, paalsporen of huizen.

3.6 Late Middeleeuwen: een landweer en bewoning?

Verspreid over het gebied liggen meerdere greppels die dateren uit de Late Middeleeuwen (fig. 17). De greppels doorsnijden het gebied van zuid naar noord en kenmerken zich door aangrenzende, parallelle rijen van palen langs beide zijden. Halverwege het gebied worden twee van dergelijke greppels verbonden door een oost-west georiënteerde structuur. De combinatie van een redelijk diepe greppel met lange rijen van, in sommige gevallen schuin ingezette, palen leidt tot een interpretatie van een landweerachtige structuur. Nader onderzoek is echter nog gewenst. De structuur wordt oversneden door de latere akkerperceleringsgreppels zodat een functie in die hoek kan worden uitgesloten.

Opvallend is daarnaast de aanwezigheid van twee clusters van paalsporen en kuilen uit de Late Middeleeuwen. Het eerste cluster bevindt zich in het uiterste zuidoosten van het opgegraven areaal en omvat in ieder geval een diepe (water)kuil en enkele greppels en kuilen. De sporen bevatten

Figuur 17

Oss-Horzak 1999-2001, verspreiding sporen Late Middeleeuwen

van enkele stuks vaatwerk uit de Late Middeleeuwen. Een tweede cluster bevindt zich in de noordoostelijke hoek. Het bestaat uit een groot aantal kuilen en paalsporen waar vooralsnog geen structuur uit te halen valt. De sporen liggen gedeeltelijk over het inheems-Romeinse grafveld dat in die periode waarschijnlijk niet meer zichtbaar was en ieder geval geen betekenis meer had voor de bewoners. Het voorkomen van sporen uit deze periode is opvallend omdat de grootschalige opgravingen elders in Oss zelden sporen uit de Vroege, Volle- of Late Middeleeuwen op hebben geleverd. Na het beëindigen van de bewoning in de Midden-Romeinse tijd lijkt de latere bewoning zich meer naar het zuiden te hebben verplaatst, onder het huidige centrum van de stad Oss. Hier zijn in de stadskern onder andere waterputten uit de 9e en 10e eeuw aangetroffen (Van Genabeek 2000). Ook in de kernen van de huidige dorpen Oijen, Macharen, Haren en Teeffelen kennen we vondsten uit deze periode. In het dorp Herpen zijn onlangs de eerste huisplattegronden en waterputten uit de Vroege en Volle Middeleeuwen naar boven gekomen. Dit onderzoek en ook de aanwezigheid van een grafveld uit de Merovingische periode geeft aan dat de bewoning van de Maaskant niet volledig verdwijnt maar dat er wel sprake is van een duidelijke terugval.

4 Een korte biografie van Oss-Horzak

Als we nu de gegevens van Oss-Horzak samenvatten, kunnen we vaststellen dat we – net als in Ussen – te maken hebben met een terrein dat in ieder geval in de Midden-Bronstijd, de hele IJzertijd en de eerste twee eeuwen na Chr. regelmatig bewoond was. Bewoningssporen uit oudere periode ontbreken, hoewel we wel hebben kunnen vaststellen dat die in de onmiddellijke omgeving aanwezig waren. De eerste boerengemeenschappen vestigden zich hier in het tweede deel van het Laat-Neolithicum, vanaf ca. 2600 v. Chr. De kleine gemeenschap die sporen in Oss-IJsselstraat naliet woonde daar echter al weer een paar honderd jaar later, tussen 2000 en 1900 v. Chr. Zij vestigden zich vermoedelijk aan de rand van de nog vrij dicht beboste zandgronden waarin ze her en der verspreid akkers aanlegden. Die akkers waren permanent, dat wil zeggen dat ze waarschijnlijk niet continu in gebruik waren maar dat het wel open plaatsen bleven. Langzamerhand ontstonden er daardoor verspreid heidevelden die soms ook weer werden omgevormd tot bouwland.

Toch zal het grootste deel van het zandgebied nog bebost zijn geweest toen zich in de Midden-Bronstijd in Oss-Horzak de eerste boeren vestigden. Wellicht lag her en der verspreid een kleine akker, maar de indruk bestaat dat de bewoning zich toch vooral dicht bij de Maas concentreerde, in het overgangsgebied van zand- naar kleigronden (Ball & Schiltmans 1998). Het landschap is in deze periode echter wel opengelegd en het bosareaal 'trekt zich terug'. Zowel het pollenonderzoek in de Maaskant (Bakels deze bundel) als het onderzoek bij het vorstengraf van Oss (De Kort deze bundel) laten dat zien.

In de Midden-Bronstijd lag aan de noordzijde van Horzak vermoedelijk een erf met een boerderij, en verspreid over het terrein een aantal kuilen die te maken hadden met activiteiten buiten het erf. Bronsproductie was er – en het is uniek dat we dat vast hebben kunnen stellen – een van. Ongetwijfeld lagen er verspreid akkers. Het gaat in dit gebied maar om één boerderij, een erf die vermoedelijk de hele lokale gemeenschap omvat, een familie van ca.

20 personen (zie Fokkens deze bundel). De situatie is in dat opzicht geheel vergelijkbaar met Oss-Ussen, waar we ook één, of hooguit twee, erven vermoeden. Het erf van Horzak, waarvan we maar een deel hebben teruggevonden, lag niet verder dan 900-1000 m van de Maas, ofwel 10-15 m lopen. Net als in Ussen ontbreken ook hier de grafheuvels die je zou verwachten. Waarschijnlijk liggen ook deze dicht bij de Maas, verborgen onder de kleipakketten in de Maaskant.

Hoe lang dit erf bestond weten we niet, vermoedelijk niet meer dan een jaar of 40, waarna het gebied, naar het zich laat aanzien, weer een paar honderd jaar akker- of heidegebied is. Pas uit de laatste fase van de Late Bronstijd (ca. 1200 – 900 v. Chr.) hebben we mogelijk weer sporen aangetroffen in de vorm van een huisplattegrond. Dit is bijzonder omdat elders in Oss, en in Zuid-Nederland in zijn algemeenheid, nederzettingssporen uit deze periode (vrijwel) ontbreken. Grafvelden zijn er des te meer, maar in Oss-Horzak ontbreken die.

In de Vroege IJzertijd, ergens tussen 800 en 600 v. Chr., wordt het terrein (weer) in gebruik genomen en wordt er met zekerheid een erf aangelegd. Dat erf ligt een 150 m zuidelijk van het erf uit de Midden-Bronstijd. Zuidelijk daarvan hebben we aanwijzingen voor agrarische activiteiten in de vorm van drenkkuilen, spiekers en een veekraal. Hier lijkt het landgebruik uit de Midden-Bronstijd dus gecontinueerd te zijn. Het landschap is dan vermoedelijk al wel helemaal veranderd in een cultuurlandschap.

Akkercomplexen in het zuidelijk deel van de Horzak, woonplaatsen in het noordelijk deel. Dit sluit aan op het bekende beeld: een diffuse bewoning met ruim verspreide 'losse' boerenhoeven, akkers en solitaire grafheuvels. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat het vroege-ijzertijdhuis dat we hebben opgegraven alleen lag. De lokale gemeenschap moet bestaan hebben, als we dat vergelijken met de situatie elders, ook in Ussen, uit tenminste twee, zo niet drie gelijktijdige erven. Deze zullen een grotere regio dan het onderzoeksgebied hebben bewoond en gebruikt.

Ook dit erf bestond niet meer dan een of twee generaties binnen het onderzoeksgebied, waarna het opnieuw een aantal eeuwen akkerland of heide werd. Huisplattegronden of erven uit de Midden-IJzertijd hebben we niet vast kunnen stellen, hooguit een enkele kuil. Wel lag op een paar honderd meter afstand een klein grafveld (Oss-IJsselstraat: Wesselingh 1993). Er moeten dus in de Midden-IJzertijd ook erven in dit gebied hebben gelegen, maar vermoedelijk moeten we die toch iets verder oostelijk zoeken.

Vanaf de tweede helft van de Late IJzertijd (vanaf ca. 150 v. Chr.) lijkt het gebied wel continu en intensief bewoond te zijn geweest. We hebben inmiddels vier huisplattegronden aangetroffen, en er gaan er ongetwijfeld nog vele schuil in het ononderzochte gebied. De erven liggen alle zuidelijker dan de erven uit de voorgaande perioden. Ze zijn dus in akkerterreinen of in heide aangelegd. Noordwaarts was er een gebied waarin we geen sporen hebben vastgesteld, maar aan de noordrand lagen wel weer een aantal clusters. Deze sluiten ongetwijfeld aan bij het nederzettingsterrein dat bij de aanleg van het industriegebied Elzenburg-West vrijwel ongezien verdwenen is. In deze periode gaat het vermoedelijk nog steeds om niet meer dan twee of drie erven die niet ver van elkaar af lagen, maar wel gescheiden waren door een soort perceelssloten. Het landschap wordt als het ware meer gestructureerd. Dit is een verschijnsel dat ook elders in Oss zichtbaar is. Wellicht moeten we daarbij denken aan het ontstaan van een steeds groter

wordende binding tussen erven en de daaromheen liggende grond. In de perioden daarvoor lijkt de locatie van het erf nauwelijks van belang geweest te zijn, maar in de Late IJzertijd verandert het erf steeds minder vaak van plaats en worden boerderijen regelmatig herbouwd op dezelfde plaats. Nog duidelijker is dat in de Romeinse tijd. In de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd ontstaat in het onderzochte terrein een klein gehuchtje dat – als we de late-ijzertijd fase meetellen – ongeveer 350 jaar op vrijwel dezelfde plaats lag. Bovendien zie je dat de boerderijen vaak op dezelfde of vrijwel dezelfde plaats worden herbouwd. Grote opslagplaatsen, *horrea*, tonen dat men niet alleen de huizen bijeenplaatste, maar ook samenwerkte. Er begonnen kleine dorpsgemeenschappen te ontstaan die nog werden benadrukt door de erven gezamenlijk met een ondiepe greppel met mogelijk een haag daarlangs te omgeven. Geen verdedigingswerk, maar meer een symbolische afbakening van de ruimte. Dat deze greppels echter wel degelijk ook functioneel waren, blijkt uit de ingangspartijen die er in aangebracht zijn.

In de directe omgeving lagen nog twee andere nederzettingen (Horzak I en IJsselstraat) die vermoedelijk iets kleiner waren. In de nederzetting IJsselstraat zijn minimaal zes boerderijen ontdekt, waarbij ook een omgreppeling wordt vermoed (Wesselingh 1993). Het gaat daarbij vermoedelijk om twee of drie erven. Van de nederzetting Horzak I zijn de gegevens dermate summier dat dergelijke uitspraken niet mogelijk zijn. De hoeveelheid sporen, de waterputten en het voorkomen van een spieker en rijen palen lijkt wel te wijzen op een (minimaal) éénerfige nederzetting (Van Alphen & Hiep 1989). Een opvallende vondst hier is een driedelige wijnzeefset uit een waterput.

Van de gehele Osse Heikant kennen we nu minimaal 10 bewoningsclusters (fig. 16). Er lijkt daarbij sprake van een geheel gecultiveerd en gestructureerd landschap. Opvallend is dat bij de inrichting van het landschap in de Romeinse tijd geen enkele rekening lijkt te zijn gehouden met oudere relictten. Bij de aanleg van de grote nederzetting Horzak bijvoorbeeld zijn de sporen uit de IJzertijd – boerderijen, graf, veekraal en (drenk)kuilen – volledig overbouwd. Ook het grafveld uit de Midden-IJzertijd verdwijnt onder de inheems-Romeinse bebouwing. Deze relictten hebben voor de bewoners uit latere perioden geen betekenis meer.

Waar deze kleine gemeenschap, die in totaal uit niet meer dan 6 tot 10 boerderijen bestond zijn doden begraven weten we maar ten dele. We hebben weliswaar een deel van een grafveld kunnen onderzoeken, maar dat dateert vermoedelijk in hoofdzaak uit de tweede eeuw na Chr. en zal dus horen bij de jongste nederzettingen met de rechthoekige omgreppeling. Waar men voor die tijd de doden begraven is nog onbekend. Een mogelijkheid is dat in het noordelijke, verdwenen deel van het grafveld de oudste begravingen lagen.

Het grafveld Horzak geeft geen aanleiding zoals dat in het grafveld van Ussen wel het geval was, om een hiërarchie binnen die gemeenschap te veronderstellen. Maar in feite zijn de gegevens eigenlijk te fragmentair om dat soort uitspraken met enige stelligheid te kunnen doen.

Duidelijk is in ieder geval dat het Oss-Horzak in relatie tot Oss-Ussen een aparte gemeenschap vormde. Natuurlijke kende men elkaar en waren er contacten, maar is bijvoorbeeld niet waarschijnlijk dat de Horzak gemeenschap haar doden kon begraven in het grafveld Ussen. Daarvoor waren beide gemeenschappen, ieder van een 40 tot 60 personen dan toch te veel

van elkaar gescheiden. Het is waarschijnlijk dat binnen die gemeenschap, die aanmerkelijk groter was dan de lokale groep in de Bronstijd en de Vroege en Midden-IJzertijd, een hiërarchische structuur bestond met een persoon of familie aan het hoofd als vertegenwoordiger. Daarvan hebben we in Horzak nog geen sporen terug gevonden, maar dat zegt eigenlijk niet zo erg veel. Weliswaar hebben we een groot aantal huizen ontdekt, maar een belangrijk deel van de nederzetting is nog niet onderzocht. Het is dus mogelijk dat, net als dat in Oss-Westerveld het geval was, ook binnen de nederzetting Horzak zich een erf van de andere onderscheidt door een opvallende bouwwijze en bijzondere vondsten.

In de derde eeuw na Chr. komt er tenslotte weer een eind aan de bewoning. Het is waarschijnlijk dat de mensen nu echt wegtrokken. We kennen vanaf dan alleen een aantal vindplaatsen uit de Maaskant, maar het zandgebied, de Heikant, lijkt leeg te zijn. Een en ander moet te maken hebben met de politieke ontwikkelingen: het Romeinse Rijk verloor langzamerhand haar grip op de volken die zich in hun invloedssfeer bevonden. Het is goed mogelijk dat het hele bestaan van de bewoners van Oss en omstreken toch in zo grote mate verbonden was met de Romeinen en met de eerste steden, zoals Nijmegen, dat het totaal veranderde toen die vroege markteconomie in elkaar stortte door het wegtrekken van de garnizoenen. We moeten daarbij ook niet vergeten dat misschien elke familie wel een of meer zoons had die in het Romeinse leger diende. De band met de Romeinen was dus in verschillende opzichten enorm groot. In de eeuwen daarna keert nergens in Oss-Noord, in Ussen noch in Horzak, de bewoning terug. Het landschap veranderde vermoedelijk in een uitgebreid heideveld waarin alleen de sloten en grafheuvels nog als zichtbare restanten van het verleden zichtbaar waren. Pas in de 12de eeuw worden dit gebied herontgonnen, waarbij men zich dan soms oriënteert op de nog bestaande sloten of andere resten van het verleden, zoals dat bijvoorbeeld gebeurde bij de nederzetting Schalkskamp (Fokkens 1992). In de christelijke gemeenschappen van die tijd moeten dat echter eerder heidense elementen zijn geweest uit een ver verleden. Een band voelde men daar zeker niet meer mee.

Zo zien we heel kort hoe de levensloop van de Horzak zich heeft voltrokken. Een gebied dat vanaf de Midden-Bronstijd steeds bewoond was, maar waar steeds maar voor een korte periode boerenerven in lagen. Dat neemt niet weg dat het vermoedelijk wel continu in gebruik was, hetzij als akkerland, hetzij als woeste grond waar schapen en vee kon grazen, of waar men pluggen kon steken. Het is zeer waarschijnlijk dat in alle periodes de bewoning vooral georiënteerd was op het gebied dicht bij de Maas, de Maaskant. Daar lagen de weidegronden en daar lag ook de belangrijkste transportroute, de Maas, die de bewoners met het achterland en met de kust verbond en die een belangrijke grens vormde met groepen aan de overzijde, of dat nu bondgenoten of vijanden waren.

R. Jansen
 H. Fokkens
 Faculteit der Archeologie
 Postbus 9515, 2300 RA Leiden
 r.jansen@arch.leidenuniv.nl
 h.fokkens@arch.leidenuniv.nl

Literatuur

- Alphen, G.J.H. van, H.J. Hiep, 1989. Bewoningssporen aan de Horzak te Oss II. In: *Jaarverslag AWN afdeling Nijmegen e.o.*, p. 25-28, Nijmegen.
- Bakels, C.C., 1998. Fruit and seeds from the Iron Age settlements at Oss – Ussen. In: Fokkens, H. (ed.), *The Ussen project, the first decade of excavations at Oss, Analecta Praehistorica Leidensia 30*, p. 337-348, Leiden.
- Ball, E.A.G., D. Schiltmans, 1998. De Maaskantregio in kaart, een archeologische inventarisatie van Oss tot aan de Maas, Universiteit Leiden (intern rapport).
- Beek, Z. van der, 1996. Een nederzetting uit de Late IJzertijd. Het verslag van de opgraving Oss 1995, scriptie FA, Universiteit Leiden.
- Beek, Z. van der, in voorb. *Bewoning en landschap in het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd in het Rijn-Demer-Schelde gebied (werktitel proefschrift FA, Universiteit Leiden)*.
- Berendsen, H.J.A., 1997. *De vorming van het land, Assen*.
- Broeke, P.W. van den, 1987. Oss-Ussen, het handgemaakte aardewerk. In: Sanden, W.A.B. van der, P.W. van den Broeke, *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, p. 101-120, Waalre.
- Broeke, P.W. van den, 1991. Nederzettingaardewerk uit de Late Bronstijd in Zuid-Nederland. In: H. Fokkens/N. Roymans (eds.), *Nederzettingen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Lage Landen, Nederlandse Archeologische Rapporten 13, 193-211*, Amersfoort.
- Fokkens, H., 1991. Nederzettingssporen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in Oss-Ussen, wijk Mikkeldonk. In: H. Fokkens/N. Roymans (eds.), *Nederzettingen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Lage Landen, Nederlandse Archeologische Rapporten 13, 193-211*, Amersfoort.
- Fokkens, H., 1996. The Maaskant-project. In: *Archaeological Dialogues vol.3, no.2*, p. 196-215, Assen.
- Fokkens, H. (ed.), 1998. *The Ussen project, the first decade of excavations at Oss, Analecta Praehistorica Leidensia 30*, Leiden.
- Genabeek, R. van, 2000. *Oss, Arendsvlucht, BAAC-rapport 99.071, 's Hertogenbosch*.
- Gerritsen, F., 2001. *Local identities, landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region, dissertatie VU Amsterdam*.
- Jansen, R., 1997. *Van grondspoor naar nederzetting. Een reconstructie van ijzertijdnederzettingen in Oss-Mettegeupel, scriptie FA, Universiteit Leiden*.
- Jansen, R., H. Fokkens, 1998. *Archeologisch onderzoek in de gemeente Oss in 1998, intern rapport FA, Universiteit Leiden*.
- Jansen, R., H. Fokkens, 1999. *Bouwen aan het verleden, 25 jaar archeologisch onderzoek in de gemeente Oss, Leiden*.
- Jansen, R., C. van der Linde, H. Fokkens, 2002. *Archeologisch onderzoek Hertogswetering, een cultusplaats in de Maaskant, Archeologische Rapporten Maaskant 7, Leiden*.
- Kooistra, L.I., R. Steenbeek, 1994. *Het landschap en zijn mogelijkheden*. In: Es, W.A. van, W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken*, p. 13-20, Utrecht.
- Sanden, W.A.B. van der, P.W. van den Broeke, *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen, Waalre*.
- Schamp, C., 2001. *Oss Horzak 2000, scriptie FA, Universiteit Leiden*.
- Schinkel, K., 1998. *Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and Iron Age at Oss-Ussen, The 1976-1986 excavations*. In: Fokkens, H. (ed.), *The Ussen project, the first decade of excavations at Oss, Analecta Praehistorica Leidensia 30*, p. 5-306, Leiden.
- Theunissen, L., 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van Nederland, een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur', Leiden*.
- Vasbinder, A.C., H. Fokkens, 1987. *Een bronstijd-huis uit Oss-Ussen*. In: Sanden, W.A.B. van der, P.W. van den Broeke, *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, p. 131-136, Waalre.
- Velde, H.M. van der, e.a., 1998. *Archeologisch onderzoek in de Maasbroeksche Blokken te Boxmeer*. In: *Rapportage Archeologische Monumentenzorg 64*, Amersfoort.
- Wesselingh, D.A., 1993. *Oss-IJsselstraat, Iron graves and a native Roman settlement*. In: *Analecta Praehistorica Leidensia 26*, p. 111-148, Leiden.
- Wesselingh, D.A., 2000. *Native Neighbours, local settlement and social structure in the Roman period at Oss*. In: *Analecta Praehistorica Leidensia 32*, Leiden.